

XX століття

LX

У вересні цього року виповнюється 60 років докторові філологічних наук, професору, академікові АН ВШ України, Заслуженому діячу науки і техніки України Володимирові Євгеновичу Панченку.

Народився в с. Демидівка Любашівського району Одеської обл. У 1975 р. закінчив філологічний факультет Одеського державного університету ім. І. Мечникова, у 1978 р. – аспірантуру в цьому ж навчальному закладі. У 1979–1984 рр. працював в Одеському державному університеті ім. І. Мечникова; у 1984–2001 рр. – у Кіровоградському державному педагогічному університеті ім. В. Винниченка. У 1985–1990 рр. – відповідальний секретар Кіровоградської обласної організації Спілки письменників України. У 1990–1994 рр. – народний депутат України. З 2001 р. по 2014 р. – професор кафедри філології Національного університету “Києво-Могилянська академія”. У 2002–2007 рр. – віце-президент із навчальної роботи НаУКМА. Член Національної спілки письменників України (з 1979), лауреат премій ім. В. Винниченка, “Благовіст” (1996), ім. О. Білецького (1998) та Д. Нитченка (2005).

Володимир Панченко – автор понад 300 праць, зокрема монографій “Енергія пошуку” (1983), “Віч-на-віч з епохою” (1987), “Юрій Яновський” (1988), “Магічний кристал” (1995), “Будинок з химерами” (1998), “Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості” (2004), “Неубієнна література” (2007), “Сонячний годинник” (2013). За його сценаріями знято кілька документальних фільмів.

Редакція журналу щиро вітає свого постійного автора та бажає йому міцного здоров'я і нових творчих звершень.

**МИКОЛА ЗЕРОВ У “СТОРОЗТЕРЗАНОМУ” КИЄВІ (1917–1918)
(із майбутньої книжки)**

Із залученням архівного матеріалу автор реконструює історію життя, педагогічної й літературної діяльності Миколи Зерова в 1917–1918 рр. Значна увага приділена дослідженню близького Зерова київського літературно-мистецького середовища цієї пори (2-а Українська гімназія ім. Кирило-Мефодіївського братства, “ложа” Г. Нарбути, коло Б. Якубського). Факти біографії педагога, перекладача й поета подано на тлі складних суспільно-політичних подій, пов'язаних із боротьбою України за свою державність і національно-культурне відродження.

Ключові слова: Київ, 2-а Українська гімназія, журнал “Вільна українська школа”, універсал, часопис “Наше минуле”, культура, традиція.

Volodymyr Panchenko. Mykola Zerov in a “hundred times torn” Kyiv (1917–1918) (a chapter from a book coming out)

Using the archive materials, the author reconstructs Mykola Zerov's life story, as well as pedagogical and literary activities in 1917–1918. Chief attention is paid to Zerov's literary and artistic environment in Kyiv of that time (the 2nd Cyril and Methodius Brotherhood Ukrainian gymnasium, H. Narbut's “lodge”, B. Yakubsky's circle). The biography of Ukrainian educator, translator and poet is shown against the backdrop of complex social and political developments called forth by the Ukrainians' struggle for national state and cultural revival.

Key words: Kyiv, the 2nd Ukrainian gymnasium, “Vilna ukrayinska shkola” (“Free Ukrainian School”) journal, “Nashe mynule” (“Our Past”) journal, culture, tradition.

1. “Дидаскал” і “Грабянка” в одній особі. Із вересня 1917 р. Микола Зеров почав працювати викладачем латини в тільки-но відкритій 2-й Українській державній гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства, що розмістилася у приміщенні Художньої школи неподалік від Сінного базару (нині – вул. Воровського, 2). Колись у братських школах учителів називали на грецький лад *дидаскалами* – отже, відтепер Зеров із його любов'ю до містифікацій на ґрунті старовини XVII–XVIII ст. міг уважати себе одним із перших дидаскалів доби української революції!

Відкриття гімназії стало можливим завдяки тривалій боротьбі українства за власну національну школу й тим змінам, що їх знаменувала Лютнева революція 1917 р. [див.: 1, 709-731]. Київські представники Тимчасового уряду, позиціонуючи себе як нова демократична влада, не могли не враховувати настрої й рішення двох Всеукраїнських учительських з'їздів (квітень і серпень 1917 р.). Процес національного відродження набирав сили, потреба в мережі освітніх закладів з українською мовою навчання стала незаперечною реальністю.

Виконувати обов'язки директора 2-ї Української гімназії попечитель навчальної округи Володимир Науменко доручив педагогові Феоктистові Сушицькому. Що ж до складу викладачів, то він формувався швидко. Охочих працювати на українську освіту виявилось чимало, до того ж не тільки в колах київських педагогів. З Петрограда приїхали історик Олександр Грушевський та філолог Павло Зайцев. Математик і фізик Григорій Холодний задля викладання в Києві залишив Московську 14-у чоловічу гімназію. Зі Львова прибула викладати німецьку мову колишня студентка професора Михайла Грушевського Ольга Вояновська. Погодився стати законовчителем священик (і композитор!) Кирило Стеценко з Кам'янця-Подільського. З Уманського комерційного училища перевівся математик Іван Крижанівський, а з Ольгопільської вчительської семінарії – історик і географ Нестор Городовенко [див.: 6, спр. 22].

Учорашній викладач Златопільської гімназії Микола Зеров, отже, не був “варягом”-самітником.

Ясна річ, у колі педагогів 2-ї Української гімназії було й чимало киян. Французьку мову викладала Марія Прохорова, донька драматурга Івана Тобілевича. Премудрощів математики навчали гімназистів Вадим Шарко й Михайло Кравчук. Художник Михайло Жук вів “лекції” з графічного мистецтва (слово “лекції” вживалося тоді у значенні “заняття”). Якийсь час у гімназії працювали історик Орест Левицький і викладач української літератури Олександр Дорошкевич... Люди, як бачимо, відомі, а деякі й знамениті, як, скажімо, майбутній академік Михайло Кравчук.

Документи архіву свідчать, що, крім суто фахових чеснот педагогів гімназії, важили і їхні світоглядні позиції. Відповідні акценти раз у раз зустрічаються в характеристиках кандидатів на вчительські (та й не тільки вчительські) посади: “добрий учитель музики і українець” (М. Рощахівський); “по походженню і по своїм переконанням справжній свідомий українець” (Н. Городовенко); “як українку мене знають Ф.Г. Кричевський, В.Г. Кричевський і А.С. Шамраєва” (Л. Старицька). Ішлося вже не лише про етнічне походження, а про щось більше: з певного часу слово “українець” почало вживатися як маркер політичної приналежності.

Що ж, ці подробиці також віддзеркалюють особливості історичного моменту...

Із хроніки журналу “Вільна українська школа” (1917, № 2): “2-а Українська державна імени Кирило-Методієвського братства відчинилася 13 вересня. Перед початком навчання було відслужено молебна, на якому були пан Генеральний секретарь народньої освіти І.М. Стешенко, товариш секретаря П.І. Холодний та багато батьків учнів.

Пан Стешенко сказав щиру промову, в якій вказував величезне значіння будучої української школи. Діректор гімназії Ф.П. Сушицький звернувся до учнів з відповідною промовою. Гімназія має підготовчий і 8 класів, в яких лічитьсся більш 250 учнів.

Викладають в гімназії предмети – не тільки педагогічні, але й наукові сили, як приват-доценти університетів Св. Володимира і Українського Народнього: Ф.П. Сушицький, О.С. Грушевський, Ф.П. Швець (Юрьєвського і Народнього університету), М.П. Кравчук, а також О.І. Левицький, М.І. Рудницький (лектор Українського Народнього університету), лектори Педагогічної академії: П.І. Зайцев, О.К. Дорошкевич та інші. Плата в гімназії, як і личить демократичній школі, низька, а саме 80 карб на рік” [4, 113].

Щоправда, у зв’язку з бурхливим перебігом політичних подій, із гострою потребою молодой держави в кадрах частина викладачів не встигла “засидітисся” в гімназії: їх покликали на різні управлінські посади. Усього три місяці директорував Ф. Сушицький – уже у грудні 1917 р. його замінив Г. Козленко, який перед тим був директором комерційной школи Другого товариства вчителів. Перестав викладати І. Крижанівський, а П. Зайцев уже на початку жовтня залишився в гімназії на правах “сумісника”. Обидва були “обтяжені роботою в секретаріаті”, себто в Генеральному секретаріаті, який узяв на себе обов’язки українського уряду...

Бібліотекарські функції П. Зайцев передав М. Зерову. А невдовзі молодого латиніста обрали ще й секретарем педагогічної ради. Отже, випало йому бути літописцем історії закладу, таким собі гімназійним “Грабянкою” 1917–1920 рр.! На щастя, книга протоколів, сто з лишком сторінок якої списані акуратним зеровським почерком, збереглася, і далі я ще не раз посилатимуся на цю безцінну хроніку, яка дає змогу зримо уявити острівець 2-ї гімназії в розбурханому морі подій, що все більше нагадували велику історичну драму [див.: 6, спр. 5, 12].

Ритм життя 2-ї Української гімназії вимагав від Зерова інтенсивної самовіддачі, часу й сил, а він же ще у вечірні години викладав і в інших закладах – до цього спонукали не тільки непрості матеріальні обставини доби жорстоких політичних катаклізмів, а і об'єктивний запит системи освіти на фахівців-україністів. “Року 1918–1920 викладав українознавство в Київському Архітектурному інституті” [9, 603], – писав М. Зеров в автобіографії.

У гімназії він мав 24 години тижневого навантаження й купу додаткових клопотів. Був класним наставником, увіходив до складу Господарського комітету, обирався представником гімназії до “Совета делегатів середніх і нижчих учебных заведений города Киева”, брав участь у різноманітних засіданнях...

Але було в М. Зерова й життя поза гімназією, особливо яскраве й насичене в наступні, 1918–1920-ті, роки. Зішлюся поки що на спогад Михайла Рудницького, який у мемуарній новелі “Класичний урок” розповів про літературні вечори, що проводилися з ініціативи Зерова. За самоваром збиралися друзі, усім пропонувалося “приносити власні й перекладні твори для обміну думок, творчих дискусій, відгадувати, хто автор тієї чи іншої поезії” [16, 27]. Одну з таких поезій Рудницький пригадав:

Пухнатий килим трав. І поки не затерп
Твій поперек від мрій, вгорі сріблястий серп
І помах крил сполоханої птахи
Зовуть чумацьким шляхом амфібрахи
Шекспірову сновиду – п'ятистоппний ямб.

Павло Филипович, вислухавши декламацію, зробив безпомилковий висновок: “Якщо це не геніальний Шекспір, то містифікатор-імажиніст Зеров...” (згадка про П. Филиповича варта уваги ще й тому, що йдеться, вочевидь, про рік 1918-й: виходить, перший “вузлик” в історії “п'ятірного грона” неокласиків зав'язався саме тоді!).

І ще Рудницькому запам'яталося, що один із літературних “салонів” був у помешканні Марії Прохорової на Тургенєвській: “Щосуботи в помешканні Марії Іванівни – дочки Івана Тобілевича – збирались її друзі та різні знайомі: Зеров, Михайло Жук – художник і поет, Михайло Кравчук – математик, згодом радянський академік, любителі поезії та літературознавці, земські урядовці”. На вечори до Прохорової Микола Зеров часом приходив із Мілею Ліпецькою – красунею-ученицею, в яку закохувалися всі, а сама вона зітхала за своїм учителем латини, Миколою Костьовичем. Якщо вірити Михайлові Рудницькому, то й Микола Костьович не був байдужим до Мілі...

В одному з гімназійних документів зафіксовано адреси, за якими мешкали викладачі. Рукою Зерова вписана і його адреса: вулиця Велика Підвальна, 36, кв.17 (нині вул. Ярославів Вал, будинок зберігся під тим самим номером). То було приміщення Українського наукового товариства¹.

До гімназії від Великої Підвальної – рукою подати. Та й узагалі, маршрут від Золотих воріт до Сінного базару виявився надзвичайно важливим у житті М. Зерова. І не тільки в його: саме в цьому “топографічному” пункті, довкола Сінного базару й Золотих воріт, у приватних домівках та в наукових, навчальних закладах і редакціях незабаром почне формуватися те інтелектуальне,

¹Українське наукове товариство було засноване з ініціативи М. Грушевського 1907 р. за взірцем Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. У 1908–1918 рр. видало 18 томів “Записок Українського Наукового Товариства” (редактори – М. Грушевський, В. Перетц, М. Василенко). У 1921 р. увійшло до складу ВУАН (Всеукраїнської академії наук).

культурне середовище, з яким пов'язано чимало важливих сторінок в історії українського мистецтва, літератури, книговидавництва.

Восени 1917-го Зеров ще тільки звикав до нових для себе київських обставин, “вростав” у середовище, виробляв свій ритм робочого повсякдення. І все ж дещо йому вдавалося й написати: трохи критики, трохи поперекладати улюблених римлян... Публікації Зерова 1917 р. – це переважно його рецензії, розміщені на сторінках журналу “Вільна українська школа”, органу Всеукраїнської вчительської спілки, що почав виходити у вересні 1917-го. Редакція пообіцяла читачам, що у виданні братимуть участь такі співробітники, як Л. Білецький, Є. Вировий, Г. Голоскевич, О. Грушевський, О. Дорошкевич, В. Дурдуківський, В. Королів, С. Панасенко (справжнє ім'я письменника Степана Васильченка), В. Прокопович, С. Русова, Ю. Сірий, С. Сірополко, Є. Тимченко, П. Холодний, Я. Чепіга, С. Черкасенко та ін. Серед співробітників згадано й М. Зерова.

Часопис “Вільна українська школа” декларував, що він – “спадкоємець “Світла”. І справді, “спільність завдань та співробітників” двох видань – цілком очевидні. Ті ж самі люди мали робити ту ж саму справу, що й на початку 1910-х. Так що все для М. Зерова починалося заново – він мовби заходив удруге в ту саму річку. І жанр відгуку-рецензії також був йому добре знайомий. Зеров знову відгукується на книжкові новинки, призначені для потреб української школи, оглядаючи їх саме під цим – педагогічним – кутом зору.

Видану 1916 р. в Петербурзі 40-сторінкову брошуру професора М. Ростовцева “Давно минуле нашого півдня” Зеров називає “дуже цінним придбанням для позашкільного читання молодших класів української гімназії” – звісно, ця оцінка наводить на думку, що сам рецензент уже встиг “апробувати” її на власних уроках [див.: 9]. Він віддає належне вмінню М. Ростовцева, “ученого широкого діапазону”, писати популярно, зацікавлюючи читача розповіддю про грецьку колонізацію і скіфів. Тим паче, що книжечка – про “наш Південь”! Про археологічні знахідки під час розкопок степових курганів “Солоха”, “Куль-Оба”, “Чортотлик” (Ростовцев брав у них безпосередню участь); про побут скіфів і грецьких міст на землях України; про напади готів і сарматів, під ударами яких занепадала давня чорноморська культура... Педагогічні резони проглядаються й у констатаціях М. Зерова стосовно “дуже гарного” поліграфічного виконання ілюстрацій (яких назбиралося аж 28 на 40 сторінок тексту), а також “гарної української мови” перекладача Л. Чикаленка.

У рецензії М. Зерова на три частини “Всесвітньої історії в короткім огляді” М. Грушевського (К., 1917) теж переважає педагогічний ракурс. До того ж оцінки рецензента досить суворі. Першу частину “Всесвітньої історії” він узагалі вважає “мало придатною для школи”, оскільки розповідь про давні культури в ній надто лаконічна; “характеристиці давнього Єгипту і Месопотамії дано ледве 15 сторінок, а весь античний світ міститься на 35 сторінках”. Звідси й висновок: “Його (М. Грушевського. – В. П.) книжка вельми корисна для читача, котрий почуває вже потребу систематизації знання; для тих, що потребують ще перших відомостей, вона надто коротка, побіжно оглядає минуле, нічого не лишаючи в пам'яті”.

Що ж до другої частини “Всесвітньої історії”, вважає рецензент, то вона “при деякому доповненні фактичним матеріалом з боку учителя може лягти в основу гімназичного курсу історії в I і VI кл.”. По суті, Зеров “підштовхував” Грушевського, щоб той, перевидавши свою популярну працю, урахував реальну потребу середньої школи в підручнику із всесвітньої історії і відповідно адаптував власний текст.

У такому ж річищі оцінюється і третя частина, де центральне місце посідає “нарис західноєвропейської історії” нових часів. Зеров називає її добрим “підручником для самоосвіти”, що “ворушить думку, будить історичний інтерес, привчає до серйозного читання”. Порівняно з першою, украї конспективною частиною виклад тут “стає ширшим і глибшим”, сутність “просвіщеного абсолютизму” розкрита яскраво й повно, “майстерно зроблено очерк першої англійської революції й показана різниця її і другої революції – 1688 р. “...Але все одно – авторитет поважного історика М. Грушевського не зупиняє вчителя київської гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства М. Зерова. Він не погоджується з надто “розмашистими” характеристиками філософа Ф. Бекона і британського банкіра Джона Ло; сумнівається, що військові успіхи Карла XII зумовлені були лише “особистим фактором”, себто “надзвичайним воєнним хистом” короля і його “вдачею старого скандинавського вояка”, нащадка вікінгів, – все ж таки, нагадує Зеров, успіхи шведського короля зумовлювалися й “міцною військовою організацією, яка дісталася Карлові від його попередників”... Для подібних суперечок потрібна добра ерудиція, і М. Зеров був готовий до того, щоб публічно міркувати про історію Карла XII чи особистість Ф. Бекона...

Тоді ж таки, у 1917 р., він дебютував у “Книгарі” – на сторінках цього журналу було надруковано його рецензію на друге видання збірки Олександра Олеся “З журбою радість обнялась”, дещо змінене й виправлене автором. Уважаючи Олеся поетом “з Божої ласки”, який “пише, як Господь покладе йому на душу, не рахуючись ні з якими літературними теоріями та заповідями”, визнаючи, що з-під його пера часом з’являлися справжні “поетичні перли” (“Айстри”, “Косять роси”, “Про схід сонця”), Зеров бачив у цій спонтанності творчого акту й Олесеві слабину. Він ретельно розглянув зроблені поетом поправки до власних творів, уміщених у другому виданні, і дійшов висновку, що “часто-густо перша редакція його вірша буває влучнішою і сильнішою, ніж пізніша, виправлена”.

То був перший друкований відгук Зерова про творчість Олеся, чия поезія ще в гімназійні часи зачепила його свідомість і серце. Утім мине час – і Микола Зеров вельми серйозно “відкоригує” ті свої давні емоційні оцінки, написавши ґрунтовну статтю “Поезія Олеся і спроба нового її трактування”, в якій він подивиться на творчість цього поета суворішими очима...

Рецензія на збірку “З журбою радість обнялась” з’явилася у грудневому, за 1917 р., числі “Книгаря”, і треба пам’ятати, що то був за час.

2. *“Сізіфів камінь” державності.* Київська осінь 1917-го ознаменувалася бурхливими політичними подіями. Російська імперія розсипалася. У другій половині 1917-го, стверджував один з українських політичних лідерів Володимир Винниченко, Україна мала з Росією лише “номінальний федеративний зв’язок” [5, 74]. Справді, у Петрограді влада “валялася на вулиці”, і це створювало сприятливі умови для розвитку української державності. А більшовицький переворот, що стався в північній столиці в ніч із 25-го на 26-е жовтня, ще більше віддалив Україну від Росії. Центральна Рада відреагувала на нього резолюцією, в якій засуджувала дії більшовиків, оскільки вважала Ради робітничих і солдатських депутатів “лиш часткою революційної демократії”. “Частка” підмінила собою всю революційну демократію – Центральна Рада розцінила це як претензію більшовиків на монопольну владу. І заявила, що “буде енергійно боротися з усякими спробами піддержати бунти на Україні” [7, 130].

Минуло два тижні, і 7 листопада Центральна Рада прийняла 3-й Універсал, яким проголошувала створення Української Народної Республіки, щоправда, у федеративному зв’язку з Росією...

А педрада 2-ї Української гімназії того ж таки дня на своєму засіданні формувала предметні комісії, визначала систему оцінювання знань учнів, що й зафіксував у протоколі М. Зеров (наприкінці засідання обговорювалося також “питання про молитву перед уроками”, утім “остаточне вирішення справи” відклали “до сформування батьківського комітету”).

Однак педрада – педрадою, а Зеров, як і сотні тисяч киян, не міг пропустити повз увагу таку історичну подію, як проголошення УНР. Центральна Рада увиразнила її значущість тим, що 9 листопада на Софійській площі у присутності війська й закордонних місій було влаштовано урочистості з молебнем і зачитуванням тексту 3-го Універсалу. Цілком можливо, що серед присутніх на площі перед Софією того дня був і учитель Микола Костьович Зеров.

Усе було незвичайним у патетичних словах Універсалу. Уперше визначалися межі держави: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Що ж до Курщини, Холмщини, Вороніжчини, а також суміжних губерній і областей, де українське населення переважало, то питання про їх приналежність до УНР залишено до того часу, коли воно буде вирішене “згодою зорганізованої волі народів” [див.: 5, 76].

Програмові засади політики Центральної Ради визначалися соціалістичними гаслами. Влада скасовувала “право власності на землі поміщицькі й інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі”. Земля оголошувалася власністю всього трудового народу й мала бути без викупу передана тим, хто її обробляє.

На промислових підприємствах на всій території Народної Республіки встановлювався 8-годинний робочий день. Генеральному секретарству праці доручалося разом із “представництвом від робітництва” здійснювати “державну контролю над продукцією”, домагаючись “доброго упорядкування виробництва”, а також “рівномірного розділення продуктів споживання і кращої організації праці”. (У цьому місці М. Зеров міг пригадати іронічні застереження І. Франка, який у статті 1904 р. “Що таке поступ?” вельми скептично оцінював перспективи “народної держави”, яка “регулює, кілько й чого треба робити в фабриках, кілько вся суспільність потребує хліба й живності, кілько кождий чоловік має працювати, а кілько спочивати, а кінець кінців може дійти й до того, кілько в ній людей має родитися”. “Віра в необмежену силу держави в будущім устрою”, прогнозував І. Франко, неминуче обернеться крахом ілюзій: “народна держава” перетвориться на “величезну народну тюрму” [18, 341-342]. Центральна Рада, отже, “усупереч” Франкові віддавала данину модним утопічно-соціалістичним уявленням про майбутній справедливий устрій).

Стосовно пекучого питання війни і миру 3-й Універсал обіцяв ужити рішучих заходів, аби змусити сторони збройного конфлікту “негайно розпочати мирні переговори”.

Смертна кара скасовувалася. Політв’язням надавалася повна амністія. Обіцяно було радикальну реформу судової системи: “суд на Україні повинен бути справедливим, відповідний духові народу”, судівництво мало бути приведене “до згоди з правними поняттями народу”. Що таке “дух народу” і “правні поняття народу”, ясна річ, не уточнювалося.

Організацію державного життя Центральна Рада пов’язувала з розвитком місцевого самоврядування. Громадянам гарантували демократичні свободи, а народностям, що населяють Україну, – “волю національного розвитку”. Визнавалася навіть “національно-персональна автономія” великоросійського, єврейського, польського “й інших” народів.

Згідно з 3-м Універсалом, 27 грудня 1917 р. мали відбутися вибори до Українських Установчих Зборів, скликати які передбачалося 9 січня 1918 р. До того часу вся повнота влади належала Центральній Раді та її Генеральному Секретаріату...

В Універсалі легко зауважити наліт декларативності й утопізму (особливо в соціально-економічній частині), проте все ж то був документ, після якого факт народження Української Народної Республіки ставав незаперечним. Навіть попри те, що вожді УНР усе ще мислили категоріями федералізму. І навіть попри наївне декларування намірів “силами нашими допомогти всій Росії (!), щоб уся Російська республіка стала федерацією рівних і вільних народів”...

Але незабаром політична ситуація почала розвиватися за вкрай драматичним сценарієм. Рада Народних Комісарів на чолі з В. Леніним, формально визнавши Українську Народну Республіку, усе ще сподівалася на світову революцію, яку сама ж збиралася й очолити. А щодо власного гасла про право націй на самовизначення, то більшовики трактували його на казуїстичний лад: УНР – визнаємо, а Центральну Раду – ні. За більшовицькою класовою логікою, самовизначатися мала право тільки *частина* нації (“трудящі й експлуатовані маси”); влада ж у Києві, стверджували вони, – “неправильна”, буржуазна, ворожа, і її потрібно замінити “правильною” (хоча насправді Центральна Рада була сформована переважно соціалістичними партіями!). З максимальною відвертістю таку позицію 14 грудня 1917 р. озвучив Нарком у справах національностей РНК РСФРР Й. Сталін: “Ми робимо міжнародну революцію, а Центральна Рада стоїть на перешкоді нам, і тому ми боремося з нею” [цит. за: 11, 44].

У відповідь на звинувачення в буржуазності і “зраді соціалізму” Центральна Рада вдалася до того, що називається “контрпропагандою”: почали з’являтися друком поспішно підготовлені біографії вождів української революції. На один із таких “метеликів” – брошуру Ю. Тищенка “Хто такий Винниченко?” (К., 1918) – М. Зеров відгукнувся у “Книгарі” (1918, № 7). Політики він не чіпав – просто відреагував на агітаційного характеру книжечку, зауваживши, що вона – “популярна апологія Винниченка як щиро демократичного діяча”. Зеров дорікнув Тищенкові за “наївно-панегіричний тон”, від якого “читачеві стає часом ніяково”: “Було б краще, коли б автор поступився своїм тоном, а зате навів би більше промовистих фактів” [9, 210].

14 грудня конфлікт між РНК і ЦР був уже в розпалі, тож варто “прокрутити” плівку історії трохи назад, щоби з’ясувати, як він виник і що стало причиною його ескалації. Власне, якщо виходити з доктрини російських більшовиків, конфлікт був абсолютно неминучим, оскільки змиритися із фактом існування *непідконтрольної* України Радянська Росія не могла. Якщо вже “міжнародна революція”, то скрізь мав панувати цілковитий політичний стандарт. Парадокс же полягав у тому, що до революційних більшовицьких намірів докорінно змінити світ, перелаштувавши його на соціалістичних засадах додавалася стара-престара традиція російської великодержавності. Фактично йшлося про створення нової імперії, тільки тепер уже “червоної”. А для цього потрібно було “самовизначити” інших за готовим петроградським планом. Україну – передусім.

За такої стратегії завжди неважко відшукати привід для того, щоб запустити в дію сценарій зміни влади на “невгодній” території. Сценарій цей – класичний; він часто використовувався Радянським Союзом і в наступні десятиліття. Мета досягалася у три етапи:

- дестабілізація ситуації в “неправильній” країні;
- створення маріонеткового уряду;
- військове втручання під виглядом надання допомоги на прохання “законного” уряду.

Саме так розгорталися події й наприкінці 1917-го.

Жовтневий переворот у Петрограді надихнув київських більшовиків, і вони теж вирішили захопити владу. Проте сил було замало. Євгенія Бош, один із лідерів Київського комітету РСДРП, згадувала, що після Лютневої революції їхня партійна організація головну опору мала серед “революційних портних” (!), себто “у пролетаріаті обмундирувальних майстерень”, і налічувала “близько 200 членів” [2, 28]. До осені 1917-го організація кількісно зросла, але не настільки, щоб повторити приклад петроградських більшовиків. Тим паче, що політичні конкуренти – Центральна Рада і штаб київського військового округу, який продовжував захищати позиції Тимчасового уряду, мали значно більшу політичну вагу. І ще: київські більшовики керувалися лише принципом пролетарської солідарності – гасло про право нації на самовизначення для їхніх лідерів (зокрема Ю. П’ятакова) було абсолютно чужим. Тож історик Ярослав Тинченко не особливо й перебільшував, коли стверджував: “РСДРП (б) України за деякими винятками була чорносотенною імперською організацією” [17, 30].

Й ось ця “чорносотенна імперська організація” облаштувала в Маріїнському палаці ревком, почала створювати загони “червоної гвардії”... Навести порядок у місті першим узявся штаб військового округу. 28 жовтня у приміщенні палацу були заарештовані члени ревкому. Проте вже наступного дня новий ревком, очолений В. Затонським, підняв повстання. У місті, начиненому військами, почалися бої. Конфлікт завершився програшем прихильників Тимчасового уряду: їхні війська почали покидати Україну.

Центральна Рада була зацікавлена в падінні місцевих представників Тимчасового уряду, але тепер вона залишалася віч-на-віч із більшовиками, налаштованими на те, щоб “реконструювати” Центральну Раду. Аби повалити українську владу, Київський комітет РСДРП наполягав на проведенні Всеукраїнського з’їзду Рад, сподіваючись перехопити на ньому політичну ініціативу в українців.

А 7 листопада Центральна Рада, як ми вже знаємо, прийняла 3-й Універсал...

Через місяць, 4 грудня 1917 р., Ленін і Троцький оголосили українській владі ультиматум. Більшовицькі лідери ставили Центральній Раді чотири запитання:

“1. Чи зобов’язується Рада відмовитися від спроб дезорганізації спільного фронту? (Насправді самі ж більшовики і зруйнували фронт, дезорганізувавши й деморалізувавши армію, яка тепер залишала позиції й дезертирувала. Водночас “народні комісари” призначили головним верховнокомандувачем прапорщика М. Криленка, котрий вважав, що йому мають підпорядковуватися всі військові частини, зокрема й українізовані. – В. П.).

2. Чи зобов’язується Рада не пропускати надалі без згоди верховного головнокомандувача (М. Криленка. – В. П.) жодних військових частин, що відправляються на Дон, на Урал чи в інші місця? (Ішлося про частини російської армії, які поверталися із фронту в Росію. Цікаво: а що мала робити Центральна Рада з тисячами озброєних військових, які “транзитом” потрапили на територію України? – В. П.).

3. Чи зобов’язується Рада сприяти революційним військам у справі боротьби з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням? (Фактично це була вимога перед Центральною Радою відмовитися від нейтралітету, визнати контрреволюційність генерала Каледіна і збройно виступити на боці більшовицької влади, перетворивши Україну на “базу большевицьких операцій проти Дону” [7, 158]. Центральна Рада натомість вважала, що козаки Дону мають право визначити свою долю самостійно, демократичним шляхом. – В. П.).

4. Чи зобов’язується Рада припинити всі свої спроби роззброєння радянських полків і робітничої червоної гвардії на Україні і повернути негайно зброю тим,

у кого вона була відібрана?” (30 листопада 1917 р. за наказом генерального секретаря військових справ С. Петлюри, справді, було роззброєно й вислано з України більшовицькі війська в Києві. Але хіба влада повинна була дивитися крізь пальці на незаконні збройні формування, що ставили за мету повалити її саму? – В. П.).

Рада Народних Комісарів попереджала, що в разі неотримання задовільної відповіді на ці запитання протягом 48 годин вона вважатиме Раду “в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні” [цит. за: 11, 18-19].

Про ультиматум Леніна і Троцького делегатам Всеукраїнського з'їзду Рад, що розпочав роботу 6 грудня в залі Купецьких зборів, повідомив С. Петлюра. Звістка про війну шокувала навіть київських більшовиків: “Повідомлення про оголошення війни Україні для всіх нас було несподіванкою, телеграми Ради Народних Комісарів у нас не було”, – зізнавалася Є. Бош [2, 127]. Спільниками Центральної Ради тепер стали навіть ті, хто досі ставився до неї з прохолодою. Залишившись в абсолютній меншості, роздратовані більшовики покинули залу Купецького зібрання й подалися в Харків, щоб провести там свій, альтернативний з'їзд...

А тим часом із півночі вже йшло “революційне військо”: починалася перша більшовицька окупація України. Командував радянськими військами В. Антонов-Овсієнко, який мав у своєму розпорядженні 18 755 багнетів, 25 гармат, 5 броньовиків, 3 панцерних потяги, 2 літаки. Кількість українців у цьому війську становила тільки 12,5 %, отже, “проти Центральної Ради вели війну російські війська” [17, 148]. На Чернігів ішов загін Р. Берзіна, на Полтаву – загони О. Єгорова й М. Муравйова. Муравйову був підпорядкований і полк Червоного козацтва В. Примакова, сформований уже під політичним “патронатом” харківських “народних комісарів”.

9 грудня 1917 р. російсько-більшовицьке військо ввійшло до Харкова, тож 11-12 грудня більшовики, які покинули київський з'їзд, проголошували себе владою під збройним прикриттям окупантів. Картина складалася загалом жалюгідна. Є. Бош розповідала, що коли її група приїхала в Харків, то там їхні соратники по партії і знати гостей не хотіли. Вони були зайняті ідеєю Донецько-Криворізької республіки, незалежної ні від Росії, ні від України. А тут раптом із Києва приїхали до них створювати якесь “Советское правительство Украины”! Закінчилося це неабияким приниженням: Є. Бош і її соратникам запропонували поселитися в... порожніх камерах місцевої тюрми! То й було, за словами Євгенії Готлібівни, “общезитие членов первого Советского правительства”... Приміщень для проведення засідань киянам також не дали, і вони “змушені були збиратися ночами, коли звільнялися зали” [2, 154].

І хоч дві сотні делегатів з'їзду представляли тільки 89 рад із 300, це не завадило їм обрати тимчасовий Центральний Виконавчий Комітет, а з його складу сформувати уряд Української Радянської Республіки – Народний Секретаріат. “Уряд” цей мав маріонетковий характер: політична “режисура” того, що відбувалося в Харкові, здійснювалася з петроградського Смольного. Зрештою, цього не приховували й самі більшовики. В. Затонський згадував: “Російській республіці довелося допомогти “советизації” України (1918 р.) військовою силою”. А ось констатація С. Мазлаха: “ЦВК України засідав у Харкові, проте його вплив ніде не відчувався”.

“Не відчувався”, бо й відчуватися не міг: харківське “Советское правительство” прийняло рішення про поширення на території України всіх декретів і розпоряджень уряду Російської Федерації!

А для учнів 2-ї Української гімназії наставав час канікул. 2 грудня педрада ухвалила: “На Різдвяні вакації розпустити учнів у вівторок, 19 декабря”. М. Зерову доручали “організувати видачу книжок у гімназійній бібліотеці”... Того ж дня кількох учнів звільнили від плати за навчання, серед них і восьмикласника М. Ганкевича (хто міг знати, що жити йому залишилося менше двох місяців: Микола загине в бою під Крутами)...

Як свідчить протокол, що його вів Зеров-“Грабянка”, 16 грудня педрада засідала знову. Це саме тоді було обрано нового директора (замість Ф. Сушицького): дев'ять членів ради з чотирнадцяти віддали голоси за Г. Козленка, йому й судилося бути на чолі 2-ї гімназії до кінця її днів, випивши чашу гіркоти до дна. Були й інші справи. Жваву дискусію викликало питання про “способи оцінки поступу учнів у предметах навчання”. Бажаною визнали “оцінку поступу учнів шляхом характеристик і звідомлень”, проте “з огляду на трудність такої оцінки в біжучому році при випадковому складі класів” вирішено було “задержати тимчасово цифрові оцінки”.

Звичайні, здавалося б, гімназійні будні...

Ігор Лоський, колишній учень Зерова, згадував: “Сумно зустрів український Київ новий 1918 рік. З півночі і сходу насувалися на Україну банди червоних завойовників. Цілий край в обіймах анархії. Нарешті в самому Києві щодня можна було сподіватися повстання. Але що було найгірше, то повна відсутність власного війська, відсутність хоч найменшої можливості поставити опір анархії” [12, 195].

Правда була гіркою: в обставинах анархії, що наростала внаслідок більшовизації мас (зокрема й солдатських) і слабкості самої української влади, яку роздирали гострі суперечності, захищати УНР зі зброєю в руках у січні 1918-го було майже нікому. І тоді мобілізацію оголосила студентська й гімназійна молодь міста. Студенти Університету Св. Володимира та Українського Народного Університету провели віче, на якому вирішили створити Студентський січовий курінь. До них приєдналися учні 7-8 класів 2-ї Української гімназії, хоч як директор Козленко відмовляв їх від смертельно небезпечного кроку. Тиждень муштри на плацах – і поїзди повезли кілька сотень погано озброєних, абияк одягнених і ненавчених військовому мистецтву захисників УНР на схід, на фронт, де вже проходили бойове хрещення юнаки з Української військової школи та частини Вільного козацтва.

Закінчувався січень. Зима була схожою на сльотаву осінь. Україну ж обступала політична сльота...

У Бресті тривали складні міжнародні переговори про мир, в яких брала участь і українська делегація. Аби бути повноправним учасником цих переговорів, Мала Центральна Рада 9 січня 1918 р. прийняла 4-й Універсал, яким проголошувала: “Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу”. Підтверджувався курс на “соціалізацію землі”, яку Центральна Рада обіцяла передати “трудоному народові без викупу”. Так само підтверджувалися й “демократичні свободи”. Право на остаточну організацію влади у країні передавалося Установчим Зборам. Залишався на порядку денному й давній “пунктик” Центральної Ради: встановити “федеративний зв'язок з народними республіками бувшої російської держави”. Так, ніби головна мета – не власна держава, а федерація; самостійність же – то тільки засіб досягнення цієї головної мети...

Що ж до армії, то вона мала бути розпущена відразу “після затвердження мирових переговорів”, натомість передбачалося створити “народну міліцію”. А поки що Універсал закликав уряд “твердо й рішуче взятись до боротьби” з

“большевиками та іншими напасниками, що нищать та руйнують наш Край”. Тільки ж як можна було “твердо й рішуче” боронити “наш Край”, якщо армія вже фактично “саморозпустилася”, а окремі її частини оголошували про свій “нейтралітет”?!

Студенти й гімназисти, які їхали на схід, щоб перегородити шлях “революційному війську” Берзіна–Муравйова–Єгорова, були, по суті, приречені. 16 січня біля залізничної станції Крути вони прийняли бій із більшовиками й були розбиті. Врятуватися пощастило не всім: одні загинули в бою, інші потрапили в полон. Полонених “муравйовці” розстріляли. Існують свідчення, що перед тим, як отримати кулю, учень 2-ї гімназії Г. Піпський заспівав “Ще не вмерла Україна”, його підтримали друзі...

За підрахунками Я. Тинченка, під Крутами загинули близько 40 студентів, 15 юнкерів та приблизно стільки ж вояків куреня “Смерті” [17, 127]. Серед тих, хто не повернувся до Києва, був і Володимир Шульгин, добрий приятель Миколи Зерова...

У мемуаристиці, присвяченій бою під Крутами, чимало нарікань на тотальний безлад – у відомстві генерального секретаря військових справ М. Порша, який ще у грудні замінив на цій посаді С. Петлюру; у казармах, де студенти й гімназисти готувалися до відправки на схід; у штабі фронту, який пиячив, а потім утік із Крут, залишивши юнаків напризволяще... Усе так, тільки ж ось і І. Лоський (який також був серед учасників бою), визнавши, що “бій під Крутами не мав жодного стратегічного значення” й що “крутянська трагедія мусить лишитися як грізне *memento* нашого українського невміння організувати ті моральні сили, які в українстві є”, все одно наголошував на головному, що становило душу події: на “чистому, нічим не скаламученому національному ідеалізмі” крутян. А Є. Маланюк висловився ще патетичніше: Крути, вважав він, були “народинами нового українця”...

Тепер на шляху до Києва більшовики вже не мали жодних перешкод. Невдовзі почався артилерійський обстріл міста. Із безлічі свідчень очевидців “смертельного жаху”, вчиненого більшовиками, наведу уривки зі спогадів М. Могилянського, який мешкав на вулиці Володимирській біля дзвіниці Софійського собору, тож мав змогу порухувати, що за 17 годин безперервного обстрілу в серце Києва полетіло близько 7 000 (!) снарядів. (М. Зеров теж мешкав неподалік від Софії і так само міг бачити, як збоку Дарниці летять снаряди, як вони нищать місто).

26 січня керівництво Центральної Ради з М. Грушевським на чолі й уряд В. Голубовича залишили Київ і виїхали на захід, у Житомир.

До міста ввійшли творці “нового світу”.

Микола Могилянський: “Почалося справжнє побоїще, побиття без будь-якого розбору, суду і слідства російського офіцерства, яке не бажало брати участь у боротьбі проти більшовиків на боці українців. Із готелів і приватних квартир потягли нещасних офіцерів буквально на “убой” у “штаб Духоніна” – іронічна назва Маріїнського парку – улюблене місце страт, де загинули сотні офіцерів російської армії. Страчували де попало: на площадці перед Дніпром, по дорозі на Олександрівському спуску, а то й просто де і як попало. <...> Крім офіцерів страчували кожного, хто наївно показував червоний квиточок – посвідчення приналежності до українського громадянства” [14, 77].

Київ опинився в руках мародерів, які влаштували тотальний грабж. Відбирали харчі, громили лавки, вдиралися у квартири. “По місту в автомобілях і на парних, розкішних візниках із прекрасними фаєтонами й ландо, роз’їжджали матроси і червоноармійці, часто в нетверезому стані; вони розкидалися грішми в кафе, ресторанах та ігорних будинках, оточені атмосферою гульбища і

всякого дебошу”, – пише М. Могилянський. Дуже швидко почав відчуватися брак продуктів, світла й води. Як і належить завойовникам, більшовики наклали на киян п'ятимільйонну контрибуцію. Почувалися вони, вочевидь, “каліфами на час”, тож поспішали вволю погуляти на власноруч улаштованому бенкеті. Місто наче вимерло: з'являтися на вулицях стало небезпечно.

Свої дії озброєні посланці Петрограда прикривали іменем 23-річного (!) “народного секретаря” з військових справ Ю. Коцюбинського, якого В. Ленін призначив головнокомандувачем військ республіки, оскільки потрібно було створити видимість, що з Центральною Радою воюють не “чужі”, а “свої”. Тим паче, що з-поміж членів “Советского правительства Украины” мало хто мав українські прізвища. А тут – син класика української літератури!

28 січня 1918 р. на сторінках газети “Нова рада” з'явився “Лист без конверта”, написаний С. Єфремовим і адресований Ю. Коцюбинському: “Пане Коцюбинський! Серед імен, власники яких нахвалялись обернути Київ, – це серце України й красу землі нашої, – в руїну, зробити з його купу гною й грузу і почасти нахвалки свої справили – одне ім'я спиняє на собі увагу, від одного найбільшим жахом віє. Це ваше, пане Коцюбинський, ім'я. Морально нам байдуже, що робили з Києвом ваші товариші. Але не однаково нам, що серце України в залізних лещатах здушила людина, яка носить прізвище – Коцюбинський <...>. Десять днів мільйонне місто, місто беззбройних та беззахисних дітей, жінок і мирної людності, конає в смертельному жаху. Десять днів смерть літає над головами невинних людей. Десять днів творяться страхи – я їх бачив, пане Коцюбинський, – від яких божеволіють люди. Десять днів конає українська воля... І ви, син великого батька, що любив – і це я знаю – наше місто – ви його не захистили... Та ви не тільки покриваєте злочинства – ви робите нові...” [8, 90-95]. А невдовзі почали кружляти чутки про те, що ось-ось прийдуть німці й із ними вернуться українці. Так і сталося. В Україну – згідно з Брестським договором – прийшли кайзерівські війська, з ними повернулася й Центральна Рада.

Опору більшовики не чинили, вони поспішали побільше награвувати. “Картина втечі більшовиків була вельми оригінальна: здавалося, півміста обивателів виїжджає чи переїжджає на нові квартири, – згадував М. Могилянський. – Візники й підводи, завантажені всяким домашнім скарбом, подушками, самоварами, перинами, стільцями... і все це мчало поспіхом, під охороною одного-двох солдат червоної армії, озброєних гвинтівками” [14, 79]. Враження таке, що ці рядки взято зі сценарію популярної радянської кінокомедії “Весілля в Малинівці” – тільки ж у реальних обставинах лютого 1918 р. “барахольщик” Попандопуло представляв не “воїнство” “пана отамана Гриціяна Тавричеського”, а червоних “інтернаціоналістів”...

Наприкінці березня Київ хоронив юнаків, забитих під Крутами. П. Тичина прощався з ними віршем-реквіємом “Пам'яті тридцяти” (“Нова рада”, 21 березня 1918 р.):

На Аскольдовій могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів українців,
Славних молодих...
На Аскольдовій могилі
Український цвіт! –
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.
На кого посміла знятись
Зрадника рука? –

Квітне сонце, грає вітер
І Дніпро-ріка...
На кого завзявся Каїн?
Боже, покарай! –
Понад все вони любили
Свій коханий край.
Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих. –
На Аскольдовій могилі
Поховали їх.

Прощалася зі своїми учнями й 2-а Українська гімназія імені Кирило-Мефодіївського братства. 22 березня педрада ухвалила: “Просити п. Діректора гімназії звернутися до батьків учнів і висловити жаль і спочуття ради з приводу передчасної смерті їх дітей.

Просити батьків забитих в боях учнів гімназії надіслати фотографічні портрети дітей. Портрети бажано б збільшити і вивісити їх в помешканні гімназії.

Вдатися до Міністерства справ освітніх в справі заснування при гімназії стипендії в пам’ять забитих в январських боях учениках гімназії” [6, спр. 5].

А через місяць, наприкінці квітня 1918-го, політичні декорації знову змінилися. Центральна Рада бездарно розтринькала свій політичний капітал, перетворившись на осередок розладу й балаканини. В Україні запанував хаос. Відповідно, стрімко наростав запит на порядок і “сильну руку”. Тим паче, що фактично невіршеним залишалось земельне питання: положення 3-го Універсалу щодо соціалізації землі викликало велике невдоволення в середовищі середнього класу землевласників. Саме на цій соціальній основі виник політичний рух, який 29 квітня увінчався тим, що на з’їзді хліборобів гетьманом було проголошено генерала Павла Скоропадського. Німецьке командування дотримувалося нейтралітету, щоправда *сприятливого* для Скоропадського.

Змінився й Київ. З голодної, паралізованої більшовицьким безладом Росії сюди почали стікатися тисячі “буржуїв” – там, у себе вдома, вони могли стати жертвами “диктатури пролетаріату”. Приїхав до рідного Києва і співак О. Вертинський, дитинство якого минуло в будинку навпроти Золотих воріт. В “Інтимному театрі”, що розташовувався на Хрещатику, навпроти Фундуклеївської вулиці, він дав десять гастрольних концертів. І щоразу були аншлаги: кияни хотіли бачити й чути печального П’єро... Очам Вертинського відкрилася вельми строката картина: “Київ був уже не той, яким я його залишив у юності. Він до краю був забитий усякою публікою. Спекулянти, біженці, ділки й різні підприємці, аристократія, яка вивезла з собою все, що можна було провезти, офіцерство, яке знову начепило погони, студенти й гімназисти, синьожупанники гетьманських полків, з кривими шаблями при боці, зі звислими вусами й “оселедцями”, німці в задертих ззаду і спереду кашкетах, з моноклями в лівому оці, дами сумнівної репутації, актори, колишні шансонетки, дружини, які втратили чоловіків, – усе це заповонило вулиці, театри, магазини. Білий хліб продавався запросто. Всього було повно, і після голодної Москви люди п’яніли від щастя, будуючи різноманітні плани” [3, 110-111]. “П’яніли від щастя” прибульці з Росії, яким Київ часів Скоропадського видався раєм земним, а ось корінний киянин М. Булгаков не сумнівався, що відбувається катастрофа. На його очах розвалювалася “велика Росія”, і він ностальгував за втраченим, за Містом, культурою, їдко іронізував із гетьманських порядків. Якогось дня його мобілізували синьожупанники, проте коли колона “новобранців” виходила з міста, Булгаков утік. Прийшов додому, на Андріївський спуск, серед ночі, тремтячи від нервового потрясіння [10, 118]... Згодом Київ 1918 р. “оживе” на сторінках роману М. Булгакова “Біла гвардія”, в якому багато сарказму на адресу Скоропадського і його правління загалом...

Що ж, у кожного свій сектор огляду подій і свій характер їх сприйняття.

У сотника Є. Маланюка, який коротку історію гетьманату пережив також у Києві, радість тих днів, коли була проголошена Українська держава, швидко змінилася тривогою й розчаруванням: “Тоді (навесні 1918 р. – В. П.) слово “гетьман” було для мене синонімом слави, міці, багатства й сили Української Держави. Скажу більше: тільки з встановленням цієї форми влади я почув вповні те, що зветься *національною гордістю*. Правда, через яких півроку мрії

мої розбилися без жалю, через півроку слово “гетьман” було заплямоване і позолота його злізла” [13].

Є. Маланюк служив у Генеральному штабі України на Банковій, 11, де він обіймав посаду завідувача Дислокаційної частини. Атмосфера Генштабу, як невдовзі пересвідчився майбутній “імператор залізних строф” Маланюк, не була українською: тут домінували “вороже наставлені Україні російські старшини” і “просто денікінські шпигуни”. “Генеральний штаб Скоропадського був “ворожим кублом”, тому і згадував про нього Є. Маланюк із прикритим почуттям: “Якою Голготою був цей час для кожного українця! <...> Вже не ставало сил терпіти далі щоденні образи, щоденне обплывування й гвалтування всього святого для українця – на Україні, на своїй рідній землі! Все, що почувало себе на Україні “общерусским” або просто “руським”, – все це нахабно підняло голову й вивергало бруд і отрую”...

Агресивні російські великодержавники різної масті, про яких згадував Є. Маланюк, легко знаходили для себе місце й у інших структурах Української держави П. Скоропадського – і хіба це не було трагічним парадоксом 1918 року? Навіть В. Зеньковський, міністр сповідань, філософ і релігійний діяч, поборник російсько-українського порозуміння, українець із Поділля, і той зізнавався, що свою мету він як міністр бачив у тому, щоб “врятувати Україну для Росії” [15, 192]. То що вже казати про інших?!

“Рятівників” було багато – хоч відбавляй...

ЛІТЕРАТУРА

1. Білокін С. Крутія // *Круті*. Січень 1918 року. Документи. Матеріали. Дослідження. Кіносценарій. – Вид. 2-ге, випр. і доповн. / Упоряд. Я. Гаврилюк. – К., 2010. – С. 709-731.
2. Бош Е. Год борьбы. – К., 1990.
3. Вертинский А. Дорогой длиною... – М., 1990.
4. Вільна українська школа. – 1917. – № 2. – С. 113.
5. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 2. – К.; Відень, 1920. Репринтне відтворення.
6. Державний архів міста Києва. – Ф. р-322. – Опис 1. – Справу вказуємо в тексті.
7. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – К., 2002.
8. Єфремов С. За рік 1912-й. Під обухом: більшовики в Києві. – К., 1993.
9. Зеров М. Українське письменство. – К., 2004.
10. Кисельгоф Т. Годы молодости // *Воспоминания* о Михаиле Булгакове. – М., 1988.
11. Круті. Січень 1918 року. Документи. Матеріали. Дослідження. Кіносценарій. – Вид. 2-ге, випр. і доповн. / Упоряд. Я. Гаврилюк. – К., 2010.
12. Лоський І. Круті (Уривок зі споминів) // *Круті*. Січень 1918 року. Документи. Матеріали. Дослідження. Кіносценарій. – Вид. 2-ге, випр. і доповн. / Упоряд. Я. Гаврилюк. – К., 2010.
13. Маланюк Є. Євген Мешковський // *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. Маланюк Є. Уривки зі спогадів. – К., 2004. – С. 299.
14. Могилянський Н. Трагедия Украины // *Архив* русской революции. – Т. 11-12. – М., 1991.
15. Протопресвитер Василий Зеньковский. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. – М., 1995.
16. Рудницький М. Непередбачені зустрічі. – Львів, 1969.
17. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К.; Львів, 1996.
18. Франко І. Що таке поступ? // *Франко І.* Збір. тв.: У 50 т. – Т. 45.

Отримано 19 серпня 2014 р.

м. Київ
(Закінчення в наступному номері)

